

Аркадій Жуковський

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА НА ВІДТИНКУ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА (ЕУ)*

Для повноти картини творчості Володимира Кубійовича слід зупинитися, зокрема, над його діяльністю на відтинку *Енциклопедії Українознавства*, ЕУ. Це тим більше, що цій ділянці він присвятив 38 років свого трудолюбного життя, багато більше, як улюбленій географії. Віддаючи себе з 1947 року всеціло Енциклопедії, він сам признається, що обов'язки редактора ЕУ «забирали мені стільки часу, що праця в Інституті національних дослідів відійшла на другий план і майже не було можливості вести особисту наукову роботу» (*Мені 85*, стор. 252). Не раз згадуючи про свою попередню наукову справу, Кубійович з жалем констатував, що ЕУ вбила його фахові досліди з географії. Але це тільки короткотривалі хвилини слабости, він скоро повертався до неблаганної дійсности й з захопленням коментував гасло, над яким працював.

Сьогодні на тему ЕУ існує вже певна література. Систематично зібрані інформації і коментарі є в *Вістях з Сарсело*; останнє число «Вістей», ч. 27, подає багато цінного матеріялу. Сам Кубійович дав багато причинків до трактованого сюжету. У його автобіографічному нарисі «Мені 85», частина книжки присвячена проблематиці ЕУ. А з огляду на поспіх друку цієї книжки, тут поміщено тільки частину того, що написав автор. Три рази більше матеріялу зібрав В. Кубійович про ЕУ, який чекає на остаточне оформлення і друк окремим виданням.

Зібрати й опрацювати матеріяли до історії ЕУ одне зі завдань історії української наукової творчості в діяспорі, але це проблема цілої студії, яку зробить хтось у свій час, бо одної доповіді на тему надто мало. Моїм завданням дати в історичному аспекті короткий перегляд праці над ЕУ і участь у ній В. Кубійовича, присвятити увагу внутрішній лабораторії, техніці, секретові роботи енциклопедичного осередку в Сарселі. Мої спостереження безпосередні, особливо почавши з 1964 р., відколи постійно працюючи в Сарсельському осередку, я мав нагоду й щастя стояти близько до професора В. Кубійовича й знати його погляди не тільки офіційні, але також і деякі суб'єктивні погляди на саму працю ЕУ та її співробітників.

---

* Доповідь виголошена на форумі НТШ в Європі в Парижі, жовтень 1985, з нагоди 85-літнього ювілею проф. д-ра В. Кубійовича (23. IX. 1900 — 2. XI. 1985).

Насамперед застановімся над генезою ЕУ, над тим що вплинуло на вибір енциклопедичної програми для праці значної частини українських науковців. В цьому значну роль зіграла настанова В. Кубійовича до питання потреби української науки та її відношення до національних стремлінь української спільноти. На протязі всього свого життя В. Кубійович працюючи науково старався, щоб його праця йшла також на потребу загалу. Він глибоко відчував брак і потребу синтетичних праць з різних ділянок знання про Україну й на протязі своєї науково-дослідницької праці намагався заповнити цю прогалину. Так постали: Атлас України, Географія України, Українські статистичні річники тощо. Відповідно оцінюючи спеціалізовані праці кожного українського дослідника, все ж таки він вимагав:

«мусимо підкреслити потребу синтетичних праць з усіх ділянок українстики в широкому цього слова значенні. Виповнення цих завдань не легке, може й невдячне для самого автора, але потрібне й для внутрішнього вжитку й щоб познайомити чужинецький світ з нашою проблематикою. Таку то ціль має Енциклопедія Українознавства, якої опрацювання піднялося Наукове Товариство ім. Шевченка. До групи цих завдань належатиме видавання постійних статистичних річників України, Атласів України тощо.»

Ці думки висловив В. Кубійович у своїй програмовій статті «Сучасні проблеми української науки», опублікованої у віснику НТШ *Сьогочасне й минуле*, ч. I, 1948, стор. 5—17.

Будучи практичною людиною, до того надзвичайно працюютою, з великим науковим багажем і немалими перспективами для наукової праці, все ж таки після другої світової війни він вибрав не шлях особистої наукової кар'єри, а повний несподіванок, труднощів і постійних зударів шлях ЕУ. В цьому й вся тайна Кубійовича як науковця і громадянина, за це його полюбила громада й допомогла реалізувати його пляни.

Для всіх, що знають В. Кубійовича як безстороннього й об'єктивного шукача правди, може, на перший погляд, виглядати дивним його настанова, що сучасна українська наука, розуміючи насамперед гуманістичну ділянку, не може бути аполітичною, не заступати українського погляду на своє минуле, суспільні процеси, культуру тощо. Таке наставлення відноситься до антиукраїнських поглядів частини чужинецьких істориків. Якщо йдеться про ідейний напрям, який надано в основу ЕУ, В. Кубійович разом з Головною Редакцією ось так формулював своє кредо:

«Енциклопедія Українознавства спирається на ті вічні ідеали, які лягли в основу нашого світогляду й нашої культури, підхід її базується на ідеалістично-християнських засадах і державницьких традиціях, і тому саме має науковий, об'єктивно цінний характер, подаючи найважливіші відомості з різних ділянок українознавства». (Передне слово, ЕУ, Мюнхен—Нью-Йорк, 1949, стор. 5).

Цих засад дотримувалася ЕУ увесь час, якщо пригадуємо їх сьогодні, то лише для того, щоб в майбутньому не допустити до ніяких нових експериментувань.

Після закінчення другої світової війни, у новій дійсності, В. Кубійович лянсує ідею видання ЕУ, книгу про Україну, визнаючи для неї три завдання: це мав би бути підставовий довідник українознавства для двомільйонової маси українців і осіб українського походження, які живуть в діяспорі за межами СРСР та його сателітів; подруге, це має бути джерело знань про Україну й український народ для чужинців, — зокрема цю роллю виконуватиме «АЕУ»; потретє, і, може найважливіше, — «ЕУ» має бути джерелом правдивих інформацій про минуле й сучасне України для українців на рідних землях, де більшовики промовчують або фальшують здебільша те, що становить суть українства (В. Кубійович, *Мені 85*, Париж—Мюнхен, 1985, стор. 246).

Свої пляни він представив на форумі НТШ, яке в 1947 р. відновило свою діяльність на еміграції в Мюнхені. Велика шанса В. Кубійовича полягала в тому, що до свого проекту він зумів притягнути українські наукові сили, які знайшлися в Західній Німеччині, але також зацікавити цим проектом українську громаду. З перспективи часу можна констатувати, що вибір Кубійовича був правильним. ЕУ стала великим досягненням всієї української діяспори, а як видання одне з рідкісних, яке саме себе оплачує і запевняє працю наукових працівників.

Як вже було сказано, ініціатором, складачем програми, організатором редакції і екіпи авторів ЕУ був В. Кубійович. Він також подбав разом з Управою НТШ і своїх співробітників з попередніх періодів його діяльності, про фінансову базу для енциклопедії. Попередня наука й громадсько-суопільна праця привчили В. Кубійовича до системи, існування інституції, сталого апарату, бюро. Спочатку він створив редакційне бюро у Мюнхені, а з 1951 р. у Сарселі, куди перенесено й НТШ, пізніший осідок Європейського НТШ, Історично-Філософічної Секції. А найважливіше для наукової праці, це існування у Сарселі спеціалізованої бібліотеки, пристосованої до потреб ЕУ. Фінансові труднощі і побутові умовини не дозволили розбудувати до потрібних розмірів редакційну екіпу й бюро у Сарселі. Крім Головного Редактора й секретарки ЕУ, Софії Янів, у Сарселі працювали один, два, й тільки рідко більше членів редакції. Натомість часто приїжджають на термінову роботу до Сарселю деякі співробітники. Серед них слід згадати проф. В. Маркуся та І. Кошелівця. Однак приїзд на працю мусить бути підготовлений наперед, бо деякі «партизанські» практики останнього часу вносили непотрібні замішання.

Спочатку трудність ЕУ полягала у відсутності документації, джерел, архівів, бібліотечних фондів. Більшість авторів писала на основі власної документації. Згодом, коли доступ і наявність довідкових матеріалів покращали, прийшло до роз'їзду співробітників у всі сторони світу. Це й по сьогодні становить велику трудність у справно-

сті редакції і є причиною спізнення видання ЕУ. Нераз Головний Редактор замовить якусь статтю чи пішле на рецензію, а відповідь приходить запізно. Йдеться не тільки про поштові спізнення чи страйки, але й про заангажованість поодиноких співробітників у своїй професійній праці. Усе це не улегшує праці редакції та її голови.

А тепер дещо про редакційну працю Енциклопедії, про її техніку. Це відноситься скоріше до гаслової частини, але з малими відхиленнями та ж сама процедура існувала й за загально-предметової ЕУ. В цій останній більшу відповідальність мали редактори відділів, тоді коли в гасловій роля головної редакції і самого головного редактора багато більша.

На основі устійненого каталогу гасел, головний редактор у порозумінні з членами редакції уточнює авторів і величину гасел. Йдеться тільки про більші гасла, бо менші виготовляються на місці, в Сарселі. В. Кубійович, чи хтось з його заступників, замовляючи якесь гасло, визначає його величину, подає стислу макету гасла, як також літературу-джерела, а навіть і деякі виписки. Автор гасла висилає свій перший еляборат до редакції, яка переглянувши його, дещо відредагувавши й помноживши, висилає до рецензентів. Ними є звичайно спеціалісти ділянки чи редактори відділу. Після завваг останніх, редакція препарує нову версію, яку висилає на апробату авторів. Остаточну редакцію переводить ще раз головний, а згодом і мовний редактор — Іван Кошелівець. Повища процедура відноситься до важних і відповідальних гасел, головно таких, які дотепер не опрацьовані, які мають політичне значіння по відношенні до сучасної дійсности в Україні, чи до гасел з делікатним змістом внутрішньо-політичного зрізничування.

Але на цьому не кінець; приходить друкарська коректура, а згодом після ломки ревізія і суперревізія. Ці операції, які мали б належати до звичайних технічних робіт, переводять члени головної редакції, насамперед головний редактор. У цю останню фазу чи не найбільший обов'язок і відповідальність падає на Атанаса Фіголя, Managing Editor-а.

Свою працю над ЕУ Кубійович виказався добрим організатором української науки, чого найкращим доказом є створення наукового осередку й апарату та забезпечення його функціонування майже вже чотири десятки років. А висліди його праці це чотири цінні корпуси: два українські з 1200 і 4000 сторінок і два англійські з 2580 і приблизно також 4000 сторінок. Саме цим аспектом Кубійович здобуває собі почесне місце серед небагатьох постатей, що себе визначили на відтинку організації української науки.

В чому секрет успіху В. Кубійовича на відтинку ЕУ? Про систематичність у роботі і працьовитість вже було згадано. Усім працівникам Сарселю добре відомі коробки, з якими головний редактор не розстається, а в яких поскладаний за певною системою каталог гасел з сирим матеріалом, поскладаний за ділянками, розділами, підрозділами, періодами й територіяльними одиницями. Цю систему виpracовав В. Кубійович і без неї немислима праця над ЕУ.

У своїй праці головний редактор вимогливий в першу чергу до себе самого. Останнім часом коли йдемо до лікаря він часто жаліється, що тепер працює тільки 8 годин денно, тоді, коли раніше він працював по 10—12 і більше годин, 7 днів у тиждень. Будучи вимогливим до себе, Кубійович ставить високі вимоги й до своїх співробітників. Не завжди й не кожний може видержати ритм посиленої праці, і тому багато кандидатів після короткого стажу покидають Сарсель. Але строгі вимоги не відносяться тільки до сарсельців, а й до авторів, співробітників ЕУ.

І тут приходимо чи не до найважливішої прикмети Володимира Михайловича, — так він любить щоб його називали. Йдеться про хист і вміння вибирати своїх співробітників. А тому, що ЕУ це справа не одиниці, а екіпи, він зумів дібрати, пляномірно вдержувати контакт і відповідно оцінювати своїх співробітників, насамперед стовпів Енциклопедії. Нераз прилюдно, але й у своїх писаннях Кубійович давав високу оцінку М. Глобенкові, О. Оглоблинові, Ю. Шевельову, які не тільки були відповідальними за свої ділянки українознавства: літературу, історію, мову, але своєю фаховістю і авторитетом підносили рівень усього видання. Згодом дійшла екіпа: І. Кошелівець, Б. Кравців, В. Голубничий, як також постійні працівники Сарсело, насамперед Софія Янів, найстарший співробітник ще з 1947 р., як також Василь Маркусь і Атанас Фіголь, хоча вони й не весь час перебувають в осідку редакції. Для прикладу як цінить Кубійович своїх дорогих співробітників, у Сарселі існує окрема кімната для Кошелівців, хоча вони тільки терміново проживають у Сарселі, і тому «іхню» кімнату нерado віддається комусь іншому.

Як географ, В. Кубійович умів собі дібрати талановитих картографів, М. Кулицького і Г. Колодія, розуміючи, що для Енциклопедії карти це не тільки прикраса, але й цінний довідково-ілюстраційний матеріал. Тому й такі громи в сторону нашого партнера КІУС-у, для якого картограф це тільки один з «платних» урядників.

Як кожна наукова праця, а за таку вважаємо ЕУ, незважаючи на те, що дехто такий статус її заперече, вона мала своїх попередників. На досвіді їх вчилися, з їх здобутків користувалися. В. Кубійович високо оцінює двох українських попередників — двотомовий збірник «Український народ в его прошлом и настоящем», 1914—1916, створений з ініціативи М. Грушевського, й гаслову «Українську Загальну Енциклопедію» (УЗЕ), 1930—1935, за редакцією Івана Раковського, членів редакції В. Сімовича (відділ «Україна»), В. Дорошенка і Михайла Рудницького. Особливо останньою ЕУ багато користувалась. У ній було близько 8000 українознавчих гасел.

З советських довідників почавши з 1959 р. багато українознавчого матеріалу принесли «Українська Радянська Енциклопедія», «Український Радянський Енциклопедичний Словник», а особливо чотири томна «Радянська Енциклопедія Історії України». З цих довідників, виминаючи ідеологічну і політичну пропаганду, скористалася і редакція ЕУ.

Серед російських енциклопедій багато українського матеріалу принесли «Энциклопедический Словарь» Брокгауза й Ефрона, 1890—1907, Граната, 1910—1948, а згодом «Большая Советская Энциклопедия», кожна з них представляючи український матеріал згідно зі своєю ідеологією. Деякі фактичні дані, однак, вірогідні.

Дозвольте ще коротку аналізую поодиноких видань ЕУ, загальну й гаслово українську й такі ж англійською мовою.

Загальна *Енциклопедія Українознавства, ЕУ-1* — це найкращий підручник усіх ділянок українознавства. Заініційований він В. Кубійовичем 1947 р. і реалізований екіпою українських науковців у 1948—1952 рр., що тоді перебували в Західній Німеччині, з редакційним бюро у Мюнхені. Цей тритомовий твір був створений у рекордовому часі, несповна за 4 роки. І хоча ініціатива, планування і організація належали В. Кубійовичові, як він сам признається, він ще не чувся на силах самому вести редакцію («Мені 85», стор. 251—252). Тому Кубійович запропонував З. Кузелью на редактора. Однак скоро виявилось, що хвороба не дозволила йому на сповнення цих обов'язків, і вже в 1948 р. Кубійович став головним співредактором ЕУ й «мусів перебрати тягар праці ЕУ на себе» (*Ibidem*, стор. 252). Створений «тім» складався з 8 членів головної редакції, 20 редакторів і приблизно 120 авторів статей. У цьому часі праця відділів знаходилася в руках добрих фахівців і інтервенція головної редакції була незначна. Створений варстат праці витворив запал до праці українських науковців. Уже в цьому часі активно в редакційному бюро працював Микола Глобенко.

Рівночасно зі предметово-підручковою намічувалася і алфавітно-гаслова *Енциклопедія Українознавства (ЕУ-2)*, але до її реалізації приступлено щойно після закінчення першої, в 1952 р., коли редакція ЕУ вже перебувала у Сарселі. На цьому етапі роля В. Кубійовича в організаційно-планувальній роботі стає домінуючою, йому велику редакційну поміч приносив Микола Глобенко. Тому й перші три томи ЕУ-2 підписували: В. Кубійович — головний редактор, а М. Глобенко, як заступник головного редактора. Згодом В. Кубійович остався одиноким головним редактором ЕУ-2.

ЕУ-2-гаслова мала бути доповненням до загальної, вона мала за завдання в алфавітній формі принести поглиблення до першої частини, поширюючи дані про українську діаспору, більшу увагу присвятити регіональним краям і географічним одиницям (Буковина, Волинь, Галичина, Закарпаття, Південна Україна, Полтавщина). Особливо велику, може й занадто, увагу присвячено окраїнам: Підляшшя, Холмщина, Кубань; подано тисячі біографічних гасел. Відчувається професійну деформацію, тому розширено географічний матеріал.

Підготовка до ЕУ-2 тривала довго, перший том появилася у вересні 1955 р. Насамперед укладено картотеку гасел, приблизно 20 000 гасел, у 2,5 рази більше як в УЗЕ. Основою до створення картотеки послужив список гасел з УЗЕ, який доповнено деякими гаслами, знайденими у чужинецьких енциклопедіях, деяких підручниках чи жур-

налах. Крім самої назви гасла на окремій картці подано важніші джерела, де про нього можна знайти матеріали, а дочитлювалося витинки з інших енциклопедій чи газетні нотатки. Так створено картотеку, яку постійно доповнюється як числом гасел, так і доповнюючими матеріалами. Картотека укладена у десятках коробках, це найцінніший архів редакції ЕУ. І хоча з самого початку був уложений каталог передбачених гасел і деякі редактори дали більшість гасел до кінця, все ж таки виявилось, що плянування на довшу мету нелегко реалізувати й Сарсельська редакція працює зошитами по 80 сторінок; 5 зошитів творять том — 400 сторінок, а як буде закінчений 10-ий том — будуть 4000 сторінок ЕУ-2. Ми тепер викінчуємо 48-ий зошит і маємо частину матеріалів до останніх двох зошитів, де будуть поміщені найнеобхідніші доповнення і еррата.

Праця над ЕУ-2 триватиме приблизно 34 роки і якщо не буде передбачених перешкод, то в 1986 р. буде закінчена гаслова ЕУ-2.

Від самого початку праці над ЕУ передбачалося, що крім українського, будуть і чужомовні видання Енциклопедії, говорилося про англомовне, але також робилися заходи про видання у німецькій, евентуально французькій мовах. Після консультації з американським НТШ виявилось, що найкращим видавцем англомовного може бути Український Народний Союз з яким почато переговори, а в 1958 р. устійнено договір. З боку УНС справою АЕУ-1 займався ред. А. Драган, по лінії редакції багато допомогли до підготовки АЕУ-1: Б. Кравців, Б. Цюцюра, Ю. Луцький, Л. Дражевська, М. Соневицький, З. Сниклик та інші. В. Кубійович декілька разів їздив до США, щоб на місці провирити виготовлений текст до друку. У 1963 р. появилвся перший том, а в 1970 — другий. Головний редактор АЕУ-1 з приємністю згадує співпрацю з УНСоюзом, зокрема з ред. А. Драганом і Ю. Луцьким. Якщо праця над загальною англомовною Енциклопедією протягнулася аж 12 років, це тому, що це був не тільки переклад, але й переробка, усучаснення і доповнення українського видання.

У своїй праці і плянуванні В. Кубійович умів брати рішення, які були відважними, навіть ризикованими. Чи не найважніше було започаткування праці над англійським виданням гаслової ЕУ — так звана АЕУ-2. Відважне було це рішення тому, бо в 1975—1977 рр., коли це рішалося, робота над ЕУ-2 була ще далеко незакінчена. Знаємо, що багато навіть близьких співробітників В. Кубійовича сумнівалися у можливості паралельної праці над двома енциклопедіями. Але сьогодні, коли українське видання вже майже закінчене, а праця над англомовною добігає до літери «М», рішення про АЕУ-2 було виправдане. Це тим більше, що АЕУ-2 є усучаснене й доповнене видання ЕУ-2. Цим разом Редакція ЕУ підписала договір з КІУС-ом і Канадською Фундацією Українських Студій. Детальніше про АЕУ-2 пише Головний Редактор у своїх споминах «Мені 80», стор. 269—293.

На закінчення наших коротких роздумувань над ЕУ слід пригадати заяву Головної Редакції з 1949 р. про те, що «постійний розвиток усіх ділянок науки вимагає що кілька років перевидавати ен-

циклопедію, узгоджуючи її з новими дослідями» («Передне слово», ЕУ, 1949, стор. 5). Остаючись вірні цій заяві Видавництво й Редакція ЕУ повинні подбати при допомозі української громади, щоб робота над ЕУ продовжувалася. Для цього й організована акція з нагоди 85-ліття Володимира Кубійовича.

Навіть з короткого нашого слова підтверджується, що центральною особою в реалізації великого проекту ЕУ є Володимир Кубійович, якого 85-річний ювілей саме справляє українська громада. Здається, що вдячністю української спільноти, а насамперед НТШ супроти нашого Ювілята повинна виказатися в тому, що в складі Головної Ради НТШ буде створений постійний *Інститут Енциклопедії Українознавства*, що носитиме ім'я свого творця.